

Pozyskiwanie i wykorzystywanie zwierząt doświadczalnych

TERESA MALINOWSKA

Katedra Higieny Żywności i Ochrony Zdrowia Publicznego Wydziału Medycyny Weterynaryjnej SGGW,
ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa

Malinowska T.

Capture and use of experimental animals

Summary

Delivery and breeding of experimental animals requires legal permission. Animals that are subject to actual or intended experiments must be marked, listed, and maintained in conditions of their individual biological and environmental comfort. Only qualified persons are allowed to be employed in direct maintenance of experimental animals, provided that required supervision is executed personally by appointed professionals. State control of experimental animal maintenance is performed by the Veterinary Inspection Service which cooperates with Commissions of Ethics on Experiments on Animals. Experiments on animals are restricted only to those actions which are definitely supported by the legal system, which imposes limits to the repetition of experiments as well as recurrent use of the same animal to repeat the experimental conditions. Experiments on animals are only allowed to be facilitated by accredited institutions, by holders of personal certificates to conduct experiments, provided that there is effective permission issued by the commission on ethics of experiments on animals. Compulsory reports from accredited institutions are the basis of assessing how legal measures contribute to animal protection in the European Union.

Keywords: experiment on animals, animal protection, legislation

Pozyskiwanie i wykorzystywanie zwierząt doświadczalnych jest dozwolone w granicach określonych prawem. Celem ograniczeń prawnych w wykorzystywaniu i pozyskiwaniu zwierząt do doświadczeń jest eliminacja pewnych praktyk z tym związanych, postrzeganych jako społecznie naganne, oraz zapewnienie wykorzystywanym w doświadczeniach zwierzętom dobrostanu na maksymalnym poziomie, uwarunkowanym istotą i celem niezbędnych doświadczeń.

Warunki pozyskiwania i hodowli zwierząt doświadczalnych

W doświadczeniach mogą być wykorzystane zwierzęta hodowane na własne potrzeby w jednostce doświadczalnej lub pozyskane z hodowli zwierząt laboratoryjnych, lub od uprawnionego dostawcy (14).

Prowadzenie hodowli zwierząt laboratoryjnych lub dostarczanie zwierząt doświadczalnych, w warunkach określonych dla działalności gospodarczej, wymaga zezwolenia powiatowego lekarza weterynarii (14). Zezwolenie w formie decyzji administracyjnej jest wydawane na wniosek podmiotu zamierzającego prowadzić hodowlę zwierząt laboratoryjnych lub dostarczać zwierzęta doświadczalne. W treści wniosku, poza danymi odnoszącymi się do wnioskodawcy, muszą zostać podane dane osobowe opiekuna zwierząt oraz dane osoby nadzorującej opiekuna zwierząt, wykaz gatunków zwierząt, które

będą hodowane lub dostarczane oraz informacja o wyposażeniu obiektów przeznaczonych do utrzymywania zwierząt. Do wniosku powinny zostać dołączone dokumenty potwierdzające kwalifikacje osób wyznaczonych do opieki nad zwierzętami i do nadzoru nad tymi osobami. Wydanie zezwolenia przez powiatowego lekarza weterynarii powinno być poprzedzone przeprowadzeniem kontroli sprawdzającej warunki utrzymywania danego gatunku zwierząt doświadczalnych. Podmioty, które uzyskały zezwolenie na prowadzenie hodowli zwierząt laboratoryjnych lub dostarczanie zwierząt doświadczalnych, ujawniane są w wykazie takich podmiotów prowadzonym i podawanym do wiadomości publicznej przez ministra właściwego do spraw nauki (5, 6). W razie stwierdzenia, że zwierzęta doświadczalne są utrzymywane z naruszeniem warunków ich utrzymywania, zezwolenie na prowadzenie hodowli zwierząt laboratoryjnych lub dostarczanie zwierząt doświadczalnych zostaje cofnięte wraz z powiadomieniem o powyższym ministrowi właściwemu do spraw nauki, co skutkuje skreśleniem takich podmiotów z wykazu.

Zwierzęta laboratoryjne utrzymywane w jednostkach hodowlanych oraz zwierzęta doświadczalne dostarczane przez dostawców muszą być znakowane i ewidencjonowane. Przepisy prawne zobowiązują do indywidualnego znakowania numerem ewidencyjnym, w sposób ściśle określony, psów, kotów i zwierząt naczelnych (10).

W odniesieniu do zwierząt doświadczalnych zaliczanych do innych gatunków obowiązuje system znakowania wynikający z ustawy o systemie rejestracji i identyfikacji zwierząt gospodarskich (13) albo system przyjęty w danej jednostce hodowlanej. Podmiot hodujący zwierzęta laboratoryjne lub dostarczający zwierzęta doświadczalne w prowadzonej ewidencji powinien ujawniać liczbę sprzedanych lub dostarczonych zwierząt poszczególnych gatunków i w odpowiednich przypadkach ich indywidualne numery ewidencyjne, daty zdarzenia oraz dane identyfikujące odbiorców, a także liczbę zwierząt padłych lub uśmierconych z danego gatunku.

Jednostki doświadczalne wpisane do wykazu prowadzonego przez ministra właściwego do spraw nauki (4) mogą na własne potrzeby badawcze prowadzić hodowlę zwierząt laboratoryjnych oraz utrzymywać zwierzęta doświadczalne bez zezwolenia powiatowego lekarza weterynarii. Jednostki takie zostały upoważnione do powyższego bezpośrednio przepisem ustawy o doświadczeniach na zwierzętach. Jednakże zwierzęta laboratoryjne wyhodowane w jednostce badawczej nieposiadającej zezwolenia na dostarczanie zwierząt doświadczalnych nie powinny być przekazywane komercyjnie, w tym odpłatnie, do innej jednostki badawczej. Upoważnienie ustawowe jednoznacznie odnosi się tylko do hodowli oraz utrzymywania zwierząt doświadczalnych. Jednostka doświadczalna zamierzająca komercyjnie dostarczać hodowane w niej zwierzęta laboratoryjne do innych jednostek doświadczalnych powinna uzyskać zezwolenie powiatowego lekarza weterynarii na taki rodzaj działalności. Dostarczanie zwierząt laboratoryjnych lub prowadzenie hodowli bez zezwolenia jest kwalifikowane jako wykroczenie zagrożone karą aresztu albo grzywny oraz ewentualnym orzeczeniem o przepadku zwierząt (14).

Warunki utrzymywania zwierząt doświadczalnych

Zwierzętom doświadczalnym należy zapewnić co najmniej minimalne warunki utrzymania ogólnie określone w przepisach ustawy o doświadczeniach na zwierzętach, a dla zwierząt laboratoryjnych uszczegółowione w rozporządzeniu ministra rolnictwa i rozwoju wsi (9). Zgodnie z przepisami ustawy o doświadczeniach na zwierzętach, w miejscu lub pomieszczeniu (klatka, kocyk, wybieg, boks) utrzymywania zwierząt doświadczalnych powinny zostać zapewnione warunki do realizacji potrzeb biologicznych utrzymywanych zwierząt danego gatunku, w tym zapewniające niezbędną swobodę ruchu, dostęp do pożywienia i wody. Szczegółowe warunki utrzymywania zwierząt określone w rozporządzeniu wykonawczym, pomijając niezręczności redakcyjne, określone zostały w sposób wybiórczy do niektórych parametrów utrzymywania zwierząt laboratoryjnych (9).

W odniesieniu do szeroko rozumianych warunków, jakie należy zapewnić zwierzętom doświadczalnym, a także w odniesieniu do innych kwestii związanych z utrzymywaniem zwierząt doświadczalnych bardzo pomocne wskazówki zostały określone w zaleceniu Komisji Europejskiej (15), odzwierciedlającym znowelizowane w 2006 r. wytyczne w tej kwestii Europejskiej Konwencji w sprawie ochrony zwierząt kręgowych wykorzystywanych do celów doświadczalnych i innych ce-

łów naukowych (2). Wytyczne odnoszące się do utrzymywania zwierząt wykorzystywanych do doświadczeń są bardzo obszernym opracowaniem, stanowiącym załącznik do konwencji oraz zalecenia Komisji Europejskiej. Wytyczne zostały opracowane w dwóch zasadniczych rozdziałach. Pierwszy rozdział zawiera ogólne wytyczne odnoszące się do wszystkich utrzymywanych gatunków zwierząt doświadczalnych, a rozdział drugi zawiera szczegółowe wytyczne odnoszące się do warunków utrzymywania niektórych gatunków lub inaczej określonych grup zwierząt doświadczalnych. Poza określeniem typowo środowiskowych warunków utrzymania zwierząt doświadczalnych, wytyczne zawierają istotne informacje o etologii lub behawioryzmie niektórych gatunków zwierząt oraz możliwości wpływu na wynik doświadczenia braku realizacji wynikających z nich potrzeb biologicznych. Komisja Europejska zaleca państwom członkowskim Unii Europejskiej stosowanie się do wytycznych zamieszczonych w zaleceniu, powołując się na potrzebę wdrożenia art. 5 Dyrektywy 86/609/EWG (1). Przedmiotowe wytyczne nie zostały dotychczas przyjęte do prawa polskiego. Należy jednak zaznaczyć, że państwa członkowskie Unii Europejskiej nie mają obowiązku transponowania do prawa krajowego zaleceń organów Wspólnoty Europejskiej. Nie stoi to na przeszkodzie wykorzystywaniu tych wytycznych przez krajowe jednostki doświadczalne, hodowlane lub dostawców utrzymujących zwierzęta doświadczalne, tym bardziej, że ich źródłem jest także międzynarodowa konwencja, a wytyczne mają charakter norm technicznych notyfikowanych Wspólnocie i jej państwom członkowskim (2).

Warunki bytowania, dobrostan, w tym stan zdrowia utrzymywanych zwierząt doświadczalnych powinien być kontrolowany codziennie przez opiekuna zwierząt, a wszelkie stwierdzone nieprawidłowości niezwłocznie usuwane (1, 2, 14). Opieka nad zwierzętami doświadczalnymi może zostać powierzona i sprawowana przez osoby posiadające kwalifikacje gwarantujące należyty poziom opieki oraz prawidłowe obchodzenie się ze zwierzętami. Ustawowe określenie zakresu pojęcia opieki nad zwierzętami jest bardzo wąskie i ograniczone do przykładowo wskazanych elementów (14). W szerokim rozumieniu opieka nad zwierzętami doświadczalnymi obejmuje wszelkie aspekty relacji między zwierzęciem a człowiekiem i stanowi zespół elementów materialnych i niematerialnych, które człowiek powinien zapewnić utrzymywanym zwierzętom doświadczalnym, ograniczających cierpienie fizyczne i psychiczne do niezbędnego minimum, przy uwzględnieniu potrzeby osiągnięcia zamierzonych celów doświadczalnych.

Prawo krajowe określa, że wystarczającą kwalifikacją do sprawowania opieki nad zwierzętami doświadczalnymi jest wykształcenie zasadnicze zawodowe (jakkolwiek) uzupełnione stosownym szkoleniem oraz trzymiesięczną praktyką w zakresie opieki nad zwierzętami doświadczalnymi (11). Do organizowania szkoleń w zakresie opieki nad zwierzętami doświadczalnymi upoważnione są jednostki doświadczalne lub hodowlane, wpisane do wykazu prowadzonego przez ministra właściwego do spraw nauki (4, 5, 11).

Opiekunowie zwierząt doświadczalnych utrzymywanych w jednostkach doświadczalnych lub hodowlanych oraz u dostawców powinni pozostawać pod nadzorem osób wyznaczonych w tym celu. Za wyznaczenie osób nadzorujących opiekunów zwierząt doświadczalnych oraz za przekazanie informacji o ich wyznaczeniu do właściwego powiatowego lekarza weterynarii i przewodniczącego lokalnej komisji etycznej do spraw doświadczeń na zwierzętach odpowiedzialny jest kierownik jednostki, w której utrzymywane są zwierzęta doświadczalne. Do nadzoru nad opiekunami zwierząt doświadczalnych mogą być wyznaczone osoby posiadające wykształcenie wyższe lub średnie o kierunku związanym z chowem lub hodowlą zwierząt, uzupełnione odpowiednim szkoleniem i posiadające dwuletni staż pracy w opiece nad zwierzętami doświadczalnymi (11). Z obowiązku odbycia szkolenia wyłączeni są lekarze weterynarii, zootechnicy i biolodzy.

Nadzór nad utrzymywaniem, hodowlą oraz prowadzeniem ewidencji zwierząt doświadczalnych został powierzony Inspekcji Weterynaryjnej (14). W ramach nadzoru organy Inspekcji Weterynaryjnej są upoważnione do kontroli jednostek doświadczalnych, jednostek hodowlanych oraz dostawców, w tym dokumentacji przeprowadzanych doświadczeń w jednostkach doświadczalnych. W zakresie powierzonego nadzoru Inspekcja Weterynaryjna współpracuje z komisjami etycznymi ds. doświadczeń na zwierzętach, w tym przekazuje kopie protokołów kontroli i niezwłocznie powiadamia o stwierdzonych uchybieniach.

Utrzymywanie zwierząt doświadczalnych w niewłaściwych warunkach, w szczególności niezapewnienie minimalnych warunków określonych prawem (9, 14) skutkuje cofnięciem zezwolenia na hodowlę zwierząt laboratoryjnych lub dostarczanie zwierząt doświadczalnych oraz stanowi wykroczenie zagrożone karą aresztu albo grzywny, a ponadto sąd może orzec o przepadku zwierząt doświadczalnych (14).

Granice prawne dopuszczalności doświadczeń na zwierzętach

Dopuszczalność doświadczeń na zwierzętach jest determinowana celami doświadczeń określonymi w prawie oraz niemożnością ich osiągnięcia bez użycia zwierząt. Cele te zostały określone bardzo ogólnie i szeroko (1, 2, 14). Obejmują one ochronę zdrowia człowieka lub zwierząt przed chorobami, ochronę środowiska na potrzeby zachowania gatunków lub dobrostanu zwierząt, lub zdrowia człowieka, podstawowe badania naukowe, dydaktykę w szkołach wyższych oraz opracowywanie, wytwarzanie, kontrolę jakości, zapewnienie skuteczności i testowanie bezpieczeństwa produktów leczniczych, żywności oraz innych substancji, preparatów i wyrobów. Doświadczenia w celu opracowywania, wytwarzania, kontroli jakości, zapewnienia skuteczności i testowania bezpieczeństwa produktów leczniczych, żywności oraz innych substancji, preparatów i wyrobów mogą być przeprowadzane łącznie na potrzeby zapobiegania, rozpoznawania, leczenia chorób lub innych patologii organizmu, ustalenia szkodliwego wpływu badanych czynników na człowieka, zwierzęta, rośliny lub na potrzeby oceny,

wykrywania, regulacji, zmiany ich stanu fizjologicznego.

W odniesieniu do doświadczeń na zwierzętach przeprowadzanych lub planowanych w granicach dopuszczalnych celów prawo wprowadza pewne dalsze ograniczenia oraz formułuje zalecenia. Zaleca, o ile to możliwe ze względu na cel doświadczenia, wykorzystanie zwierząt o najniższym stopniu wrażliwości neurofizjologicznej, maksymalne ograniczenie liczby zwierząt wykorzystywanych do doświadczenia, stosowanie najmniej inwazyjnych technik oraz maksymalne ograniczenie długotrwałego strachu, bólu, cierpienia lub uszkodzenia organizmu w sytuacjach, gdy nie jest możliwe ich całkowite wyeliminowanie. Ograniczenia odnoszą się w szczególności do powtarzalności dopuszczalnych doświadczeń na zwierzętach oraz do powtórnego wykorzystywania zwierząt doświadczalnych w doświadczeniach powodujących silny ból, strach lub cierpienie. W celu wyeliminowania zbędnego powtarzania doświadczeń, każde planowane w dopuszczalnych granicach doświadczenie z wykorzystaniem zwierząt powinno zostać poprzedzone wszechstronnym zebraniem informacji naukowych o dotychczasowych badaniach i wynikach badań z zakresu tematyki planowanego doświadczenia. W razie konieczności powtórzenia lub przeprowadzenia doświadczenia podobnego do wcześniej przeprowadzonego, niezbędne jest uzasadnienie takiej konieczności na etapie projektu. Podkreślenia wymaga, że uzasadnienie dotyczy nie konieczności przeprowadzenia doświadczenia, a konieczności powtórzenia doświadczenia. Ma to szczególne znaczenie przy uzasadnianiu testów, które co do zasady cechuje powtarzalność oraz w odniesieniu do doświadczeń przeprowadzanych w celach dydaktycznych.

Bezwarunkowo zakazane są doświadczenia, których celem jest testowanie kosmetyków lub środków higienicznych oraz doświadczenia z wykorzystaniem środków lub procedur pozbawiających zwierzęta zdolności wydawania głosu. Zakazane jest także prowadzenie w celach dydaktycznych doświadczeń powodujących cierpienie zwierząt, jeżeli cel dydaktyczny można osiągnąć w inny sposób oraz wykorzystywanie powtarzanie tych samych zwierząt w doświadczeniach powodujących silny ból, strach lub cierpienie (14).

Narażanie zwierząt doświadczalnych podczas przeprowadzania doświadczenia na zbędny ból, cierpienie, strach lub trwałe uszkodzenie w ich organizmie oraz przeprowadzanie doświadczeń bez odpowiedniego znieczulenia zwierząt, a także powtarzanie wykorzystanie zwierząt do doświadczeń powodujących silny ból, strach lub cierpienie jest zagrożone karą grzywny, ograniczenia albo pozbawienia wolności do roku (14). Taką samą karą jest zagrożone przeprowadzanie doświadczeń w celu testowania kosmetyków lub środków higienicznych, a w razie działania w takim przypadku ze szczególnym okrucieństwem – kara ograniczenia albo pozbawienia wolności jest podwyższona do lat 2 (14).

Nadzór nad przeprowadzaniem doświadczeń z wykorzystaniem zwierząt został powierzony komisjom etycznym ds. doświadczeń na zwierzętach. W szczególności w ramach nadzoru zapobiegawczego komisje wyrażają zgodę na przeprowadzanie doświadczeń na zwierzętach,

a w ramach nadzoru bieżącego kontrolują jednostki doświadczalne, w tym co do zgodności przeprowadzanych doświadczeń z zatwierdzonym projektem doświadczenia. W razie ujawnienia niezgodności w tym zakresie komisje etyczne obowiązane są nakazać usunięcie uchybień, a w sytuacji ich nie usunięcia lub stwierdzenia, że doświadczenie jest przeprowadzane bez ich zgody, obowiązane są nakazać wstrzymanie doświadczenia. Niepodporządkowanie się jednostki doświadczalnej postanowieniom komisji etycznej ds. doświadczeń na zwierzętach skutkuje postępowaniem egzekucyjnym prowadzonym według przepisów o postępowaniu egzekucyjnym w administracji dotyczących egzekucji obowiązków o charakterze niepieniężnym (14).

Uprawnienia do przeprowadzania doświadczeń na zwierzętach

Doświadczenia na zwierzętach mogą być przeprowadzane wyłącznie w uprawnionych jednostkach doświadczalnych przez odpowiednio wykwalifikowane osoby, posiadające indywidualne zezwolenie wydane przez kierownika danej jednostki doświadczalnej (1, 14). Na przeprowadzenie każdego doświadczenia przez uprawnione do przeprowadzania doświadczeń osoby w uprawnionych jednostkach doświadczalnych wymagana jest zgoda komisji etycznej ds. doświadczeń na zwierzętach. Ponadto kierownik jednostki doświadczalnej wyznacza osoby o odpowiednich kwalifikacjach do nadzoru nad przebiegiem doświadczenia.

Jednostki doświadczalne uzyskują uprawnienie do przeprowadzania doświadczeń z momentem ich wpisu do wykazu jednostek doświadczalnych prowadzonego przez ministra właściwego do spraw nauki i zachowują je do czasu wykreślenia z tego wykazu (4, 14). Wpis jednostki doświadczalnej do wykazu dokonywany jest na podstawie decyzji ministra właściwego do spraw nauki, wydanej na wniosek kierownika jednostki (8) i po zasięgnięciu opinii Krajowej Komisji Etycznej do Spraw Doświadczeń na Zwierzętach. Do wniosku o wpis musi zostać dołączone zaświadczenie powiatowego lekarza weterynarii o spełnieniu przez jednostkę doświadczalną warunków utrzymywania zwierząt doświadczalnych oraz dokumenty potwierdzające kwalifikacje osób wskazanych do nadzorowania doświadczeń. Rodzaje jednostek doświadczalnych, które mogą uzyskać uprawnienie do przeprowadzania doświadczeń na zwierzętach zostały wymienione w przepisach ustawy o doświadczeniach na zwierzętach. Poza jednostkami organizacyjnymi szkół wyższych, instytutami naukowo-badawczymi, placówkami naukowymi PAN, uprawnienia do przeprowadzania doświadczeń na zwierzętach mogą uzyskać także urzędowe laboratoria weterynaryjne, wytwórnice produktów leczniczych lub biopreparatów oraz jednostki organizacyjne posiadające specjalistyczne laboratoria realizujące obowiązkowe badania wynikające w szczególności z prawa żywnościowego, farmaceutycznego oraz o ochronie roślin.

W jednostkach doświadczalnych uprawnionych do przeprowadzania doświadczeń na zwierzętach, poza stosownym wyposażeniem, wymagane są: stała opieka lekarza weterynarii nad zwierzętami doświadczalnymi,

prowadzenie ewidencji zwierząt doświadczalnych oraz sporządzanie corocznych sprawozdań z liczby przeprowadzonych doświadczeń i wykorzystanych zwierząt doświadczalnych oraz stopnia inwazyjności przeprowadzonych doświadczeń. Jednostki doświadczalne są zobowiązane przekazywać przedmiotowe sprawozdania do ministra właściwego do spraw nauki, który na ich podstawie sporządza i publikuje coroczne raporty o wykorzystaniu zwierząt doświadczalnych oraz przekazuje informacje z tego zakresu do Komisji Europejskiej. Na podstawie takich informacji dostarczanych przez państwa członkowskie opracowywane są raporty o wykorzystaniu zwierząt w doświadczeniach prowadzonych w państwach Unii Europejskiej (3, 7, 12). Wnioski wynikające z raportów są wykorzystywane, między innymi, do oceny skuteczności ochrony prawnej zwierząt doświadczalnych i propozycji zmian w prawie o ochronie zwierząt doświadczalnych.

Piśmiennictwo

1. Dyrektywa Rady 86/609/EWG z dnia 24 listopada 1986 r. w sprawie zbliżenia przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich dotyczących ochrony zwierząt wykorzystywanych do celów doświadczalnych i innych celów naukowych (Dz. Urz. WE L 358 z 18.12.1986, 1, ze zmianami).
2. Europejska Konwencja w sprawie ochrony zwierząt kregowych wykorzystywanych do celów doświadczalnych i innych celów naukowych (Dz. Urz. WE L 222, z 24.8.1999, 31).
3. First report from the Commission to the Council and the European Parliament on the statistics on the number of animals used for experimental and other scientific purposes (COM/1994/195).
4. Obwieszczenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 28 grudnia 2007 r. w sprawie wykazu jednostek uprawnionych do przeprowadzania doświadczeń na zwierzętach (Dz. Urz. MNiSW z 2008 r. Nr 1, poz. 20).
5. Obwieszczenie Nr 1 Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 1 czerwca 2007 r. w sprawie wykazu jednostek hodowlanych uprawnionych do prowadzenia hodowli zwierząt laboratoryjnych (Dz. Urz. MNiSW Nr 7, poz. 41).
6. Obwieszczenie Nr 3 Ministra Edukacji i Nauki z dnia 2006 r. w sprawie wykazu dostawców zwierząt doświadczalnych (Dz. Urz. MEiN Nr 1, poz. 20).
7. Report from the Commission to the Council and the European Parliament – Third Report from the Commission to the Council and the European Parliament on the Statistics on the number of animals used for experimental and other scientific purposes in the member states of the European Union (COM/2003/19).
8. Rozporządzenie Ministra Nauki i Informatyzacji z dnia 29 lipca 2005 r. w sprawie wzoru wniosku o wpisanie do wykazu jednostek doświadczalnych uprawnionych do przeprowadzania doświadczeń na zwierzętach (Dz. U. Nr 153, poz. 1274).
9. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 10 marca 2006 r. w sprawie szczegółowych warunków utrzymywania zwierząt laboratoryjnych w jednostkach doświadczalnych, jednostkach hodowlanych i u dostawców (Dz. U. Nr 50, poz. 368).
10. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 13 maja 2005 r. w sprawie znakowania psów, kotów i zwierząt naczelnych (Dz. U. 95, poz. 801).
11. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 czerwca 2007 r. w sprawie kwalifikacji osób sprawujących opiekę nad zwierzętami doświadczalnymi i osób sprawujących nadzór nad tymi osobami (Dz. U. Nr 121, poz. 835).
12. Second report from the Commission to the Council and the European Parliament on the statistics on the number of animals used for experimental and other scientific purposes in the Member States of the European Union (COM/1999/0191).
13. Ustawa z dnia 2 kwietnia 2004 r. o systemie identyfikacji i rejestracji zwierząt (Dz. U. z 2008 r. Nr 204, poz. 1281).
14. Ustawa z dnia 21 stycznia 2005 r. o doświadczeniach na zwierzętach (Dz. U. Nr 33, poz. 289, ze zmianami).
15. Zalecenie Komisji nr 2007/526/WE z dnia 18 czerwca 2007 r. w sprawie wytycznych dotyczących trzymania zwierząt wykorzystywanych do celów doświadczalnych i innych celów naukowych i opieki nad tymi zwierzętami (Dz. Urz. UE L 197 z 30.7.2007, 1).